

Дзюба Тетяна

«Буквар с различни поучения» П. Беровича та «Граматка» П. Куліша: порівняльний аналіз

У статті схарактеризовано й зіставлено дві перші світські рідномовні навчальні книги: болгарський «Буквар с различни поучения» Петра Беровича та «Граматку» Пантелеймона Куліша. З'ясовано їхні спільні й відмінні риси з погляду структури, змісту, педагогічних настанов. Обґрунтовано новаторський характер підручників, їх роль у подоланні схоластики й догматизму в освітньому процесі, значення для поширення практичних знань, утвердження болгарської та української літературних мов тощо.

Ключові слова: компаративний аналіз, структура, загальнолюдський і національний виміри, буквар, педагогічна система.

Постановка наукової проблеми та її значення. Петро Берович (Петур Берон, 1799–1871) – просвітитель, учений, філософ, лікар, педагог, меценат, енциклопедично обдарована й ренесансно багатогранна особистість прислужився болгарській культурі, передусім, створенням «Букваря с различни поучения», який він опублікував у 1824 р. в румунському містечку Брашові. Оскільки, наприкінці книги зображені дельфін і кит, у народі вона отримала назву «Рибняк буквар», або «Рибен буквар». Хоча насправді дельфіни й кити не риби – це ссавці. Підручник став настільки популярним, що лишень упродовж 20 років після своєї появи був шість разів перевиданий.

Науковці переважно аналізували роль П. Беровича в болгарському культурному відродженні та його філософську спадщину. «Буквар с различни поучения» досліджений менше, і фактично поза розглядом залишився порівняльний аспект: першу болгарську навчальну світську книгу не вивчали в контексті аналогічних підручників інших народів. У наявних розвідках (зокрема й у Михайла та Неллі Бичварових [1, с. 8]) на рівні згадки йдеться тільки про «Еклогар» – буквар, який створив відомий грецький письменник початку XIX ст. Дарварис. П. Берович використовував його як узірець, хоча передусім орієнтувався на власні уявлення та спостереження, адже мав чималий досвід приватного вчителювання. Отож у цій статті ставимо таку **мету:** на основі характеристики двох перших букварів – болгарського й українського – здійснити їх компаративний аналіз. Зіставлення педагогічних явищ, зарубіжних і вітчизняних, актуальне з погляду створення міжнародного педагогічного простору. Розв'язання окресленої проблеми також розширить уявлення про світоглядні, естетичні пріоритети авторів перших підручників рідною мовою – П. Беровича та П. Куліша.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Деякі питання, пов'язані з «Букварем...», розробляли такі відомі болгаристи й болгарські вчені, як Н. Ванков, Ю. Венелін, Г. Дочев, В. Йорданов, В. Пундев, С. Чилінгіров, пізніше – Д. Атанасова й М. Аргірова-Герасимова, М. Бичваров і Н. Бичварова, С. Стойков та ін.

До різних аспектів життєпису та спадщини Пантелеймона Куліша зверталися такі відомі вітчизняні літературознавці та громадські діячі: Б. Грінченко, Д. Дорошенко, О. Маковей, В. Шенрок, В. Щурат, І. Франко, М. Грушевський, С. Єфремов, О. Барвінський, М. Возняк, О. Грушевський, К. Студинський, І. Житецький, Є. Кирилюк, А. Лобода, П. Рулін, В. Міяковський, Н. Сагарда, В. Петров, М. Зеров, Є. Маланюк, Ю. Шевельов (Шерех), а також сучасні «кулішезнавці» – Є. Нахлік, О. Федорук та ін. Щоправда, у їхніх студіях педагогічний бік діяльності П. Куліша спеціально не розглянуто. Спробу з'ясувати внесок П. Куліша в галузь початкової освіти, його педагогічні погляди в останні десятиліття здійснюють такі дослідники вітчизняної історії педагогіки, як І. Зайченко, І. Козак, І. Коляда, О. Кравченко, Н. Побірченко. Зокрема, О. Кравченко крізь призму сучасних дидактичних вимог до створення навчальних книг для початкової школи «Граматку» П. Куліша атестує, «як підручник, який відповідає таким критеріям: реалізація провідних дидактичних функцій (інформаційної, розвивальної, виховної); чітке структурування навчального матеріалу (наявність основного й додаткового текстів, різних видів навчальних завдань і вправ, ілюстративного матеріалу); відповідність його змісту дидактичним принципам (науковості, народності, доступності і свідомості засвоєння знань, наочності, зв'язку навчання з життям)» [4, с. 195].

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. Буквар П. Беровича складається з передмови, восьми глав і звернення до співвітчизників. У передслові до «Букваря» П. Беровича викладено важливі положення його педагогічної концепції. Зокрема, тут ідеться про заборону тілесних покарань учнів, уключення до освітнього процесу ігрового елементу, потребу вчительські вимоги узгоджувати з фізіологічним, психічним, розумовим розвитком школярів. Цікаво й те, що просвітитель узагальнив критерії, які висувають до особистості педагога – передусім до його психологічних, людських якостей. На думку П. Беровича, учитель зобов'язаний бути доброзичливим, терплячим, благочестивим, щоб слугувати взірцем для учнів, творчо, по-новому будувати навчальну діяльність – тоді діти охоче йтимуть до школи, де отримуватимуть корисні, практичні знання. З огляду на це, і підручник П. Беровича не є класичним зразком букваря. Як слушно зауважує болгарська дослідниця М. Аргірова-Герасимова [20, с. 6], це, швидше, мала енциклопедія, у якій зібрано основні правила болгарської мови, молитви, моральні повчання, добрі поради, байки, розповіді, викладено основи арифметики.

У першій частині наведено слов'янську абетку із 42 букв, та граматичні категорії. Другий розділ містить молитви – ранкові й вечірні, перед початком і завершенням шкільного дня. Третій розділ – «Добрі поради» – уключає 57 повчань, які стосуються принципів побудови людських взаємин: «Поважає старших, доки молодий, отримаєш шану, коли постарієш», «Мало говори, багато слухай, адже маєш одні уста та двоє вух», «Не відповідай на зло злом». До четвертого розділу «Розумні відповіді» ввійшли міркування давніх філософів Фалеса, Демосфена, Діогена, Сократа, Платона, Арістотеля та ін. Викладені вони у формі діалогу, у якому є місце запитанню й відповіді, покликані виховувати в учнів прагнення істини та справедливості, розвивати мислення. Наприклад: «Якось у Платона поцікавилися, яка різниця між освіченою та неосвіченою людиною? На що той відказав: вона така ж, як між цілителем і хворим». «Коли Арістотеля запитали: кого можна назвати друзями? Він відповів: друзі це – одна душа в двох тілах». До 5 розділу «Байки» введено 18 творів, переважно Езопа: «Вовк та Ягня», «Розумний Ворон», «Віслук у лев'ячій шкурі»; мораль яких містить повчальну ідею, пропонує норми й правила поведінки. Шостий розділ «Різноманітні історії» виконує не лише роль читанки, а й наділений дидактичним потенціалом. У ньому об'єднано 50 коротких оповідань (переважно з античної літератури) виховного змісту. Вони скеровані на прищеплення таких рис, як працелюбність, доброзичливість, чесність, вірність, благородство.

У сьомому розділі «Фізичні (природознавчі) розповіді» викладено широкий і різноманітний спектр знань із природознавства, географії, анатомії, гігієни. Він уміщує відомості про явища, предмети, рослини, тварини. Зокрема, у ньому йдеться про те, як добувається сіль, як вирощують кавові зерна, тютюн, цукрову тростину. Є тут описи екзотичних звірів: слона, жирафа, носорога, крокодила, а також представників фауни з докілья автора, передусім комах, – мурах, бджіл. Усі оповіді написані динамічно, захопливо. Творець букваря виявляє неабияку спостережливість, помічаючи найяскравіші, найхарактерніші риси того, що описує. Наприкінці книги вміщено ілюстративний матеріал – малюнки тварин. Власне, це перші зразки наочності в підручниках означеного типу. В описі істот найбільше місця відведено людині. Розповідь про неї закінчується корисними порадами щодо збереження здоров'я, гарного самопочуття.

Останній, восьмий, розділ навчального посібника – «Арифметика». Тут дуже стисло викладено основні математичні дії: додавання, віднімання, множення, ділення. Завершується книга зверненням до співвітчизників поширювати освіту й допомогти опублікувати декілька вже підготовлених болгарських книг.

П. Куліш – автор першого україномовного підручника, – як і П. Берович, мав педагогічну практику, відразу після незавершених студій у гімназії був домашнім учителем у Глухові й Новгород-Сіверському, працював в освітніх закладах Луцька (1841), Києва (1841–1845), Рівного (1845), Петербурга (1845–1846). Його освітньо-виховні ідеї відображено не лише в «Граматці», а й альтернативній навчальній книзі з історії України «Повість об украинском народе» (1846), численних художніх і художньо-публіцистичних розвідках, насамперед таких, як «Листи з хутора» (1861), «Хутірська філософія та віддалена від світу поезія» (1869), публіцистичних статтях: «Какие руководства удобнее применять при первоначальном обучении крестьянских детей?» (1862), «Виховання дітей», «Виховання дітей за підмогою школи» (1869) та ін., епістолярії. У них П. Куліш виступає з критикою догматизму та схоластики в навчанні, існуючої станової школи;

розгортає свої уявлення щодо виховного потенціалу родини, народної педагогіки; висловлює, оперті на ідеї Руссо, міркування про «природну людину»; акцентує на потребі науки рідною мовою, культивування патріотизму в школярів. У передмові до «Граматки» її автор пише: «Скільки ні есть у нас по Україні граматок і букварів, то всі вони не годятця нам для першої науки письменства, бо печатані не нашою мовою [...] Тим і письменство не дуже ширитця в нас поміж людьми» [8, с. 1–2]. Як умову освітнього поступу розглядає підручники для початкової школи українською мовою.

«Граматка» Пантелеймона Куліша – навчальна книга для недільних шкіл – вийшла друком у Санкт-Петербурзі 1857 року. Друге видання з'явилося там само 1861-го, доповнене стисою історією України. Публікація літератури українського спрямування за кордоном була традиційною для того часу, адже книги, видрукувані в Росії (зазвичай у Москві чи Санкт-Петербурзі), були менш понівеченими цензурою, аніж ті, що на Наддніпрянщині. До появи букваря П. Куліша в підросійській Україні не існувало жодного підручника, написаного українською мовою. З огляду на потребу поширення знань серед широких верств українського населення, почин П. Куліша згодом підтримали інші автори букварів й арифметик: М. Гатцук, К. Шейковський, Т. Шевченко, О. Кониський, О. Стронін, І. Деркач, О. Потебня, Л. Яценко та ін.

«Граматка» П. Куліша містила релігійного (де були й «Коротенька Священна історія», «Коротка наука Християнської віри»), історичного (де й «Старосвітська дума про гетьмана Наливайка») змісту, а також «Прислів'я» та «Арифметика».

У багатьох сучасних літературознавчих, не кажучи вже про педагогічні й інші роботи гуманітарного кола, ретранслюється думка про вимогу панівної верхівки, зокрема польської шляхти Правобережжя, заборонити поширення «безневинної «Граматки» П. Куліша лише на підставі того, що написана вона українською мовою. Одним із перших цей епітет щодо підручника П. Куліша вжив І. Франко в статті «Южнорусская литература» [19, с. 134], коли згадував реакцію уряду на піднесення українського руху в 60-х рр. XIX ст. Нові утиски українського слова й справді не забарилися – у вигляді Валуєвського циркуляра (1863) та Емського указу (1876). Однак «Граматка» П. Куліша містила соціально й національно марковані тексти. «Безневинною» намагався зробити її П. Куліш в очах цензури, тому й не зазначив авторство Т. Шевченка під «Давидовими Псалмами», які використав для читання по складах та як епіграфи до релігійних повчань:

Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.
Мені Господь пристанище,
Заступником буде,
І воздасть їм за діла їх
Кроваві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу [8, с. 23].

У коментарях до «Старосвітської думи про гетьмана Наливайка» П. Куліш наводить відомості з історії України, які пробуджують алузії з «Книгами о ділах народу українського та славного Війська козацького запорозького». Цю роботу П. Куліш написав 1843 року. Коли фабрикувалася справа про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, «Книги о ділах народу українського...» стали однією з підстав для звинувачення їхнього автора в українському націоналізмі. До 10-ї глави Кулішевого історичного нарису введено рядки з думи про гетьмана Наливайка: «Ой, не день і не два ляжи Україну плюндрували...».

На час створення «Граматки» П. Куліш мав чималий досвід народознавчої праці. Як відомо, саме йому належить й опрацювання рукопису одного з перших українських етнографів Климентія Зіновієва, котрий уклав в алфавітному порядку збірку прислів'їв і приказок. Раритет передав П. Кулішеві письменник і збирач давніх пам'яток з Чернігівщини О. Шишацький-Ілліч. Згодом П. Куліш надрукував у журналі «Русская беседа» велику розвідку про Климентія [10]. Тож не дивно, що в розділі букваря «Прислів'я» зібрано справжні перлини української усної народної словесності: «Добре братство – краще багатства», «Громада – великий чоловік», «Дурень камінь у воду кине, а десять розумних не витягнуть», «Не той козак, що поборов, а той – що вивернувся», «Батькова й матрина молитва зо дна моря рятує, а проклін у калюжі топить», «Було вчити, як упоперек

подушечки лежало, а не вповодж», «Науки за плечима не носити», «Не штука – наука, а штука – розум», «Розумний молиться, а дурень плаче», «Кого Бог хоче покарати, то спершу розум відніме», «Що буде, те й буде, а буде те, що Бог дасть» та ін.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, обидві книги стали помітними явищами в духовному житті та національному відродженні українського й болгарського народів. Написані в передвизвольну добу, вони адресовані спільнотам, які не мали власної державності.

Букварі були видрукувані за межами Болгарії та України, відтак не зазнали подвійної цензури, мали краще оформлення. Видання сприяли розвитку української та болгарської літературних мов, засвоєнню їхнього лексичного фонду; виробленню в поділеній на діалекти мові її літературної форми – єдиного варіанта, який визнавали б своїм жителі різних ареалів. П. Берович і П. Куліш мали за мету спростити й удосконалити азбучну систему, ширше вводити до літературної мови народно-розмовний компонент. Абетки обох новаторів зближували вимову й написання, ґрунтувалися на орфоепічному принципі. «Буквар с различни поучения» та «ГраMATка» – перші світські навчальні посібники. Важко переоцінити їхнє значення для секуляризації освіти.

Книги відповідали назрілим освітнім запитам і потребам. Варто відзначити новаторський підхід під час їх створення. У згаданих підручниках утілено певні педагогічні системи, про що йдеться у вступі до кожного. Зокрема, у педагогічній системі П. Беровича значне місце відведене освіті жінок. Заслуга просвітителя полягає і в тому, що в час захоплення новогрецькими та змішаними елліно-болгарськими школами, він закладає основи національної освіти. Для обох укладачів, хоча й різною мірою, виховним компонентом є культурно-національний, патріотичний. Автори прагнули позбутися наявних у тодішньому навчальному процесі схоластики та догматизму, навести не лише ази грамоти, а й підготувати читачів до життя. Букварі мали чітку структуру, містили елементи наочності, що на ті часи також було незвичайним.

Цікаво, що й за обсягом перші навчальні книги майже однакові: у «Букварі» – 140 сторінок, у «ГраMATці» – 149. Видання не є букварями у звичному сучасному розумінні, це, радше, підручники для дітей середнього й старшого віку, дорослих. Поєднання пізнавального, дидактичного та водночас розважального аспектів забезпечило тривалу популярність книгам. Вони стали взірцями навчальної літератури, на їх основі укладались інші підручники.

Однак, попри наявність багатьох спільних характеристик, «Буквар» і «ГраMATка» мали й суттєву різницю. Підручник П. Беровича ґрунтується на ідеях просвітництва, воно в Болгарії, на відміну від інших європейських країн, відбувалось із запізненням. Автори порушують низку етичних, психологічних, соціологічних питань та світоглядних проблем відповідно до його натурфілософської системи. Ідеали гуманістичної культури П. Берович розкриває, удаючись переважно до прикладів з античної літератури й філософії. У П. Куліша, котрий створював свою «ГраMATку» пізніше – в епоху Романтизму, значно яскравіше виявлено національний компонент. Наведені історичні відомості стосуються України, українськими приказками та прислів'ями репрезентований фольклор. П. Куліш звертається до виховного потенціалу християнства, релігійний сегмент у «ГраMATці» ширший, аніж у «Букварі» П. Беровича.

Джерела та література

1. Бычваров М. Петр Берон / М. Бычваров, Н. Бычварова. – М. : Мысль, 1981. – 231 с. – (Мыслители прошлого).
2. Венелин Ю. И. О зародыше новой болгарской литературы / Ю. И. Венелин. – М. : В тип. Н. Степанова, 1838. – Т. 1. – 51 с.
3. Дорош С. Пантелеймон Куліш / С. Дорош // Вільна українська школа. – 1919–1920 шк. р. – № 1/3. – С. 59–61.
4. Кравченко О. О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819–1897) / О. О. Кравченко : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Загальна педагогіка та історія педагогіки / О. О. Кравченко. – Умань, 2009. – 223 с.
5. Куліш П. Виховання дітей / П. Куліш. – ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. І, № 28542, 4 арк.
6. Куліш П. Виховання дітей за підмогою школи / П. Куліш // Правда. – 1869. – Ч. 23. – С. 198–199.
7. Куліш П. [Вісті] из-под Киева: (заметка о граматке г. Кулиша, изданной в 1857 году в Петербурге) / П. Куліш [П. Горницькій] // Основа. – 1861. – № 1. – С. 328–330.
8. Куліш П. ГраMATка / П. Куліш. – СПб. : [б. в.], 1857. – 149 с.

9. Куліш П. Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей? / П. Куліш // Черниговский листок. – 1862. – № 26. – С. 202–204 ; № 27. – С. 210–212.
10. Куліш П. Климентий, украинский стихотворец времён гетмана Мазепы / П. Куліш // Русская Беседа – 1859. – Кн. 17. – С. 79–140.
11. Куліш П. Повесть об украинском народе, написал для детей старшого возраста П. Куліш / П. Куліш. – СПб. : [б. и.], 1846 – 112 с.
12. Куліш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия / П. Куліш. – СПб. : [б. и.], 1879. – 305 с.
13. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.) : хрестоматія / [упоряд. : Л. Д. Березівська та ін.] – К. : Наук. світ, 2003. – 418 с.
14. Міяковський В. З просвітньої діяльності П. А. Куліша / В. Міяковський // Літератур.-наук. вісн. – 1919. – Т. 7 (Кн. 7–9). – С. 93–107.
15. Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша : вибр. тв. / [упоряд. : О. О. Кравченко]. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 208 с.
16. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
17. Стороженко М. До біографії Куліша. Куліш у Києво-Печерській школі / М. Стороженко // Зап. іст.-філол. відд. – 1923. – Кн. 3. – С. 202–215.
18. Ткаченко І. П. О. Куліш педагогом / І. Ткаченко // Рад. освіта. – 1927. – Ч. 4. – С. 54–57.
19. Франко І. Я. Южнорусская литература / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 41 : Літературно-критичні праці (1890–1910). – С. 101–161.
20. Аргирова-Герасимова М. «Рибният буквар» – дело на Петър Берон, просветителя и реформатора на учебното дело в България / Мария Аргирова-Герасимова, Даниела Атанасова // Информационен бюлетин на Централната библиотека на БАН. – Брой 5 (27). – Година III. – Май 2009. – С. 6–9.
21. Берон П. Буквар с различни поучения / Петър Берон. – Браила : [б. и.], 1824. – 140 с.
22. Ванков Н. История на българското учебно дело в България открай време до Освобождението / Н. Ванков. – Ловеч : Скоро-печ. Драгол Мичев, 1903. – 228 с.
23. Енциклопедия на българската възрожденска литература. – Велико Търново : [б. и.]1996. – 838 с.
24. Пундев, В. Рибният буквар / В. Пундев // Списание на Българската академия на науките. – Т. 63. – 1942. – С. 37–90.

Дзюба Татьяна. «Буквар с различни поучения» П. Беровича и «Граматка» П. Куліша: сравнительный анализ. В статье исследуются две первые нецерковные учебные книги на родном языке: болгарский «Букварь с различни поучения» Петра Беровича и украинская «Граматка» Пантелеймона Куліша. Осуществлённый анализ и сопоставление букварей дали возможность выяснить общие и отличительные черты, касающиеся структуры, содержания, педагогических концепций авторов. Также нами отмечено, что в обоих начальных пособиях азбука основывалась на орфоэпическом принципе. Издания способствовали развитию украинского и болгарского литературных языков. Книги – новаторские по своей сущности и оформлению. Их составители пытались удовлетворить насущные учебные потребности, преодолеть схоластику и догматизм в обучении детей, преподнести не только основы грамотности, но и подготовить воспитанников к реальной жизни.

Ключевые слова: компаративный анализ, структура, общечеловеческие и национальные ценности, букварь, педагогическая система.

Dziuba Tatiana. «Hramatka» by P. Kulish and «Primer with Different Teachings» by P. Berovich: Comparative Analysis. The article deals with characteristics and comparison of the first two native language secular educational books: Bulgarian «Primer with different teachings» by Peter Berovych and «Hramatka» by Panteleimon Kulish. Author analyzes their differences and similarities in terms of structure, content, teaching guidelines. Also, we noted that in the both of the initial benefits alphabet was based on the principle of pronouncing. Publications contributed to the development of Ukrainian and Bulgarian literary languages. The books were innovative in there nature and design. Their compilers tried to meet the urgent training needs, overcome scholasticism and dogmatism in teaching children, not only to teach the basics of literacy, but also to prepare students to the real life.

Key words: comparative analysis, structure, universal and national dimensions, primer, educational system.

Стаття надійшла до редколегії
13. 01. 2016 р.